Третій день стоїть довжелезний інтендантський поїзд сотника Шурабурі на станції Здолбунів, не знаючи, куди йому податись — чи то до Рівного, чи до Шепетівки. Річ у тім, що до Рівного наближаються поляки — озброєний і екіпірований у Франції корпус генерала Галлера, а під Шепетівкою точаться запеклі бої з червоними, де на українську армію напосідає Боженко з своїми таращан-цями, той самий несамовитий Боженко, про лють якого ходить стільки страхітливих чуток. ї ось довга валка товарняків з одним пасажирським вагоном і паротягом увесь час на парах, готова першої-ліпшої хвилини покотитись далі, стоїть нерухомо серед завмерлих колій проти здолбунівського вокзалу, а сотник Шурабуря раз у раз бігає на телеграф, намагаючись зв'язатися з військовим міністром або штабом дійової армії чи, на гірший випадок, бодай з кимось із членів Директорії, щоб одержати вказівки, куди він тепер має їхати з своїм інтендантським поїздом і де та кому повинен нарешті здати те цінне добро, що лежить у товарних вагонах, вивезених із Києва ще на початку лютого.

Це справді фатальний ешелон, якого не може позбутися сотник Шурабуря і який, мов приречений, блукає вже три місяці неприкаяний по станціях Правобережжя й ніде не може розвантажитись. А тут стільки того майна, такого потрібного українській армії, якого так дбайливо повишкрібав із гетьманських інтенданських комор Шурабуря! Солдатські чоботи, шкіра на підметки, шинелі, гімнастерки й штани колишньої царської армії, навіть теплі кожушки, не кажучи вже про вагони з цукром, повидлом і локшиною. Усе це пакував сотник Шурабуря на станції Київ-1-Товарний, а в останні години перед від'їздом, коли червоні підступали вже до Дарниці, познімав на станції всі телефонні апарати й повикручував електричні лампочки, щоб не дістались ворогові. І все це коштовне майно ніхто не хоче ніде приймати в сотника. Постояв трохи у Фастові, відкіля його спровадили до Вінниці, де тимчасово розташувалась Директорія та її міністерства, але й тут сотник Шурабуря не нагрів місця: в зв'язку з дальшим наступом червоних Директорія й увесь уряд Української Народної Республіки спурхнули до Кам'янця-Подільського, а за ними подався й нещасливий

інтендантський ешелон. Здавалось, отут буде й кінець мандрівній епопеї сотника Шурабурі, так де там! Ешелон загнано в глухий тупик між іншими поїздами, що спинились тут мовби довіку, бо залізничний міст на Дністрі висаджено в повітря і ходу далі нема. Марно сотник оббивав пороги різних відділків військового міністерства, поткнувся був навіть до коменданта міста, але ніхто не хотів брати на себе відповідальності й дати наказ розвантажувати ешелон, бо ні в кого не було певності, чи довго уряд УНР перебуватиме в теперішній тимчасовій столиці — Кам'янці-Подільському: наступ червоних тривав далі, й становище на фронті ставало дедалі загрозливішим.

Наприкінці березня уряд і всі міністерства перебазувались до Рівного, а коли червоні здобули вузлову станцію Жмеринку, сотникові Шурабурі наказано спішно вирушати з Кам'янця-Подільського теж у тому напрямку.

Довго простоюючи на великих і малих станціях, щоб пропустити військові ешелони й пасажирські поїзди, інтендантський поїзд сотника Шурабурі нарешті дістався до Здолбунова і опинився мов у пастці. Як кажуть: ні сюди, Микито, ні туди. Що хочеш, те й роби, а що саме слід робити — сотаик не знає і через те морочить голови здолбунівським телеграфістам, вимагаючи зв'язати його будь з ким із вищих сфер республіки. Телеграфіста тільки знизують винувато плечима: ніхто не може відповісти їм, де перебуває нині уряд, де штаб дійової армії, вони не знають навіть, де тепер головний отаман Петлюра... Тільки й того, що під Шепетівкою точаться й далі запеклі бої, а неподалеку від міста Рівне з'явились кінні польські роз'їзди.

Непевність становища й цілковита невідомість дуже бентежать сотника. Що він має робити, коли до Здолбунова підступлять поляки або червоні? Здати їм, як трофей, свій інтендантський поїзд? Поїзд, якого так зберігав сотник Шурабуря, не спокушаючись на пропозиції спекулянтів продати той чи той вагон з цінним добром, пильнуючи цілість кожного вагона від зазіхань злодіїв і мародерів? Ні, такої ганьби він допустити не може! Висадити в повітря всі вагони? Але в нього нема

для цього вибухівки: інтендантам не належиться її мати. Боронитись? Але чим і з ким? Охорона поїзда має десять рушниць, у самого сотника, крім нагана, і ручний кулемет системи Льюїс з двома тарілками набоїв, але хіба цим оборонишся? Щоправда, десять козаків охорони — надійні хлопці: всі вони з Кагарлика, відкіля набрано й охоронну сотню головного отамана, але до них не рівнятись козакам Шурабурі. Там ціла сотня охороняє вагон першого класу з Петлюрою й кількома ад'ютантами та свій пасажирський вагон, де сплять і відпочивають, а тут десять козаків вартують по черзі двійками аж сорок товарних вагонів і вже зовсім знесилились від постійного недосипання, не кажучи про те, що й їх пригнічує загальна непевність становища. Інші, надісь, дезертирували б нишком один за одним, а ці — ні, тримаються купи: з Кагарлика ж бо!

І все ж годі й думати відбитися з ними від більш-менш серйозного ворожого нападу.

Сотник Шурабуря займає маленький відділок у вагоні біля дверей, де звичайно міститься кондуктор. З єдиного вікна у відділку видно порожній перон, по якому зрідка пробіжить хтось із залізничників, але його увагу привертає майдан за вокзалом, де скупчилось багато селянських возів, наїжджають нові, розпрягають коней і, з усього видно, мають намір розташуватись тут надовго. Чого це вони з'їжджаються сюди? Адже всі знають, що пасажирський рух припинився через недалекі бої, і якщо й зможе тут з'явитися поїзд, то тільки панцерний — з більшовицького чи польського боку, але такий поїзд не бере пасажирів, а несе з своїх кулеметів та гармат смерть. І все ж селяни з'їжджаються, сходяться купами, про щось говорять, а дехто навіть розклав багаття й варить страву.

У котрий уже раз за сьогодні сотник хапає свого ціпка і, накульгуючи на праву ногу, поспішає на телеграф з марною надією дізнатись про щось нове, але нового нічого нема: так само під Шепетівкою точаться й далі бої, а в Рівному, хоч і нема ще поляків, але вони десь зовсім близько.

— Чого це стільки людей з'їхалось за вокзалом — ярмарок чи базар має бути? — спитав сотник телеграфістів, але ті ніяково перезирнулись між собою, і лиш за хвилину літній телеграфіст зважився сказати:

— Це вони прочули про ваш ешелон, от і поспішають із ближчих сіл.

— А що їм до мого ешелону? Я не торгую тим, що везу.

— Та вони й не збираються щось купувати — просто чекають, коли ви з своїми вояками покинете ешелон, бо знають і про поляків, і про більшовиків...

— Он воно як! — Сотник спохмурнів і вийшов із телеграфної. "Невже справді селяни, свої українські селяни, злітаються сюди, як круки, чуючи падло?" — подумав сотник і попрямував на майдан, де гуло справді, як на ярмарку.

— Добридень, люди добрі! — привітався сотник, і ближчі до нього дядьки спокійно відповіли:

— Здрастуйте й вам.

— Чи базарювати збираєтесь, чи ще яка причина принесла вас сюди в такий неспокійний час, коли ось-ось можуть тут застрекотіти кулемети й почнуть розриватися снаряди? — спитав сотник серед раптової тиші, пильно вдивляючись у селянські обличчя, але ні ворожнечі, ні приязні він не помітив навколо себе: просто заклопотані своїм ділом люди, яким байдуже до всього іншого. Тільки якийсь худезний дядечко, що стояв проти сотника, благально промовив:

— Нам би хоч трохи мануфактури та щось на ноги, бо самі бачите — світимо задами й ходимо у личаках...

— Так, тепер дуже сутужно з мануфактурою і взуттям — нема нічого в крамницях, — погодився сотник, а хтось збоку підкинув:

— Так сутужно, що далі вже й нікуди!

— Хоч живими в домовину лягай! — вигукнув хтось із дальніх рядів, і чийсь глузливий голос підтримав його:

— Тільки ж соромно ставати на тому світі перед Божі очі голими й босими...

"Убогії ниви, убогії села, убогий обшарпаний люд..." — пригадалося Шурабурі з Грінченкового вірша, і він, щоб якось розрадити селян, співчутливо промовив:

— Правда ваша, люди добрі: біда обсіла нас усіх, але треба ще трохи потерпіти — ось розіб'ємо наших ворогів, і тоді буде все: і чоботи, і мануфактура, й оселедці...

— Е, це вже чули ми: казали — балакали тут усякі, — сказав сердито якийсь дядько, не ховаючись за спини інших, а ступив наперед і зовсім уже роздратовано крикнув: — А нам треба не балачок, а чобіт і одежі!

— Ви б нам хоч трохи одпустили мануфактури та ременю, — знову заскиглив худезний дядько в латаній свитині, що стояв перед сотником. — У вас же у вагонах, кажуть, стільки того добра!..

— Не маю права. Це військове майно, потрібне для нашої української армії, — з жалем у голосі відповів сотник, а нахабний голос у задніх рядах знову загорлав:

— Та все'дно ж розбіжитесь, як тільки підступлять большаки або поляки, то хай би вже люди попользува-лись!

Сотник спохмурнів і суворо проказав:

— Ні, не розбіжимось, а будем боронитись! На те в нас і зброя є!

Він круто повернувся й пішов геть. Позад нього хтось прокричав услід: "Бачили, як ви боронитесь! Мабуть, аж з самого Києва нагнали вас сюди..." Але сотник удав, що не почув цього кепкування, і сквапно пошкутильгав через перон і колії до свого вагона.

Обурення й презирство, образа й жаль, співчуття й власна безпорадність краяли скаламучену душу Шурабу-рі, коли він повернувся до свого відділка і присів на лаві біля маленького вагонного столика, підперши рукою важку від думок голову. Йому хотілось спокійно обміркувати все, що він бачив і чув на привокзальному майдані, але в двері тихо постукано.

— Хто там? Увійдіть! — гукнув Шурабуря, незадово-лений, що йому заважають наодинці гаразд подумати.

До відділка несміло ввійшов молоденький телеграфіст, котрого Шурабуря встиг помітити ще раніш у телеграфній.

—— Я вибачаюсь, але тут таке діло...

— Якась нова звістка? — вп'явся очима в парубка сотник, але той заперечливо хитнув головою:

— Нових телеграм нема, але...

— Так у чому ж тоді річ? — спитав Шурабуря, ледве стримуючи своє роздратування.

— Ви, пане сотнику, надарма виходите на привокзальний майдан самі, без варти.

— Цебто як? — вкрай здивувався Шурабуря.

— Вам не можна так робити, бо наші дядьки тепер роздратовані, я певен, що в декого з них під сіном на возі є навіть гвинтівки.

— То що ж ви мені радите — боятись своїх українських селян? — глузливо спитав Шурабуря.

— Не боятись, а бути обережним. Ви не знаєте наших селян, а я виріс між ними й живу. Це вам не Полтавщина або Київщина, а — Волинь, та ще й західна Волинь!

— Та ви сідайте — в ногах правди нема, — показав долонею місце біля себе Шурабуря.

Парубчина присів і повів далі мову:

— Тут недавно, коли воювали з Австрією, була прифронтова смуга. Якого тільки люду не перебувало тут!.. Це вони розбестили тутешнє населення. До війни в нас ніхто не лаявся по-московському, а тепер, повірите, матері матюкають своїх дітей, самі не розуміючи, яку гидоту вимовляють їхні уста! А головне, всі навчились красти. Правда, один у одного ще не крадуть, але все, що належить війську або державі, вони мають за своє. Коли розбігались солдати з фронту, наші хапали коней, усякий припас, а дехто й зброю; тікали з України австріяки й німці — пускали їх голісінькими...

— Але то ж були вороги, а ми — своя, українська армія, — заперечив Шурабуря.

— А то їм байдуже! Раз будь-яке військо переходить через їхню землю, — не зівай, користуйся нагодою! Вони ж безпросвітно темні, треба ще не один рік, щоб у їхніх задубілих головах щось прояснилось... А разом із тим і те правда, що з одягом та взуттям у них велика скрута. Де ж їм узяти того ременю або мануфактури, як не з інтендантського потяга, який третій день стоїть перед очима і який охороняє тільки жменька людей? Стережіться їх, пане сотнику!

— Невже ви припускаєте, що вони можуть напасти на мій ешелон? — тихо спитав сотник Шурабуря.

— Не тільки припускаю, а й певен, що тим скінчиться, як тільки їх побільшає і їм урветься терпець, — переконливо закінчив парубок і підвівся. — Я вибачаюсь, мені треба на зміну. Якщо будуть якісь новини, я одразу прибіжу до вас.

З тяжкими думками лишився сотник Шурабуря, коли молодий телеграфіст пішов з вагона. Чи ж можлива річ, що треба стерегтись не стільки червоних або поляків, скільки своїх же селян-волинців? Таж вони — часточка українського народу, що його основною базою є село, селянство! Чи ж не заради них б'ється на двох фронтах українська армія? Чи не заради них не розбігаються, а тримаються купи десять козаків із Кагарлика? Чи не для того, щоб краще жилося на вільній, без пана й хлопа, українській землі, не тікають манівцями до Києва, на свою Батиєву гору машиніст Биксанько з своїм не-божем-кочегаром, а несуть незмінну вахту, по черзі відпочиваючи, на паротязі під парами, лиш зрідка поповнюючи запаси води й вугілля?..

І сотникові Шурабурі стало шкода і козаків з Кагарлика, і машиніста з кочегаром, і самого себе, ніби їх усіх підступно ошукано.

Сотник вийшов із вагона й перевірив варту, заліз у паротяг і наказав Биксанькові тримати й далі паротяг під парами, а козакам, що відпочивали після вартування, — наслухатися й бути напоготові.

Уже стемніло, коли Шурабуря повернувся до свого відділка і глянув крізь вікно на привокзальний майдан. Людей там помітно збільшилось. Між возами з високо піднятими вгору голоблями мелькали окремі постаті, а в різних місцях палахкотіло багаття, над яким парували казанки. Зовсім мирна ідилія, але що то буде завтра, на четвертий день марного вичікування? — зітхнув сотник, лягаючи на лаву, щоб відпочити після цілоденного клопоту й турбот.

Йому довго не спалось, бо думкою він усе тягнувся до привокзального майдану, де помалу згасало багаття і вщухав далекий гамір: мабуть, і селяни облягались на ніч спати.

Щоб одірватись від сумних думок і хоч трохи розраяти душу, Шурабуря став перебирати в пам'яті давноминулі літа дитинства і юнацтва.

Батько Жені Шуробурєєва був дрібний поштовий службовець у повітовому місті на Харківщині. Женя був у батьків одинак, і батько з усіх сил пнувся вивести сина в люди, а для цього треба було віддати його в гімназію. Мізерної батькової платні ледве вистачало на прожиття сім'ї, а тут треба було справляти синові гімназіальну уніформу, купувати підручники, головне, платити за навчання п'ятдесят карбованців на рік двома ратами — восени й на початку весни. Кожного разу батько мало не впадав у розпач, бігаючи по знайомих позичити гроші, але знайомі люди були не грошовиті, і батькові доводилося забігати не в один двір, поки назбирає потрібну суму. Це тяжко позначалося й на самому Жені: у класі він належав до принизливої категорії бідних, чи, як їх називали, "нуждающихся", і двічі за своє перебування в молодших класах йому доводилось зазнавати ганьби й червоніти по самі вуха, коли гімназіальний наглядач з розчепіреними руками спиняв його біля вхідних дверей, кажучи: "Шуробурєєв, вам не можна йти до класу, поки ваші батьки не внесуть гроші за право навчання..."

У старших класах цього вже не траплялося, бо Євген підробляв гроші репетиторством, але через це сам став відставати в науці і

закінчив гімназію досить посередньо, хоч мав неабиякі здібності взагалі, а надто щодо чужих мов.

А тим часом батько, зачуханий поштовик, прославився на всю імперію. 1913 року, в зв'язку з трьохсотліттям царського дому Романових, випущено нові поштові марки з портретами царів. У всі ці марки урядовець Іван Петрович Шуробурєєв стукав штемпелем не роздумуючи, а от штемпелювати марку з обличчям останнього царя Миколи II категорично відмовився: "Як я можу опускати штемпель на дороге лице улюбленого імператора!" Начальник повітової пошти попервах не знав, як слід поставитись до такої сваволі дрібного службовця, але, коли про батьків вчинок стали писати газети, називаючи це зразком справжнього патріотизму, начальник пошти навіть запишався, що в його конторі служить такий усдавлений патріот. Проте це аніскільки не позначилось на добробуті сім'ї, бо батькова платня лишилась та сама...

Батькові трохи полегшало з непролазними злиднями, коли Євген, вступивши на філологічний факультет Харківського університету, не потребував більше матеріальної допомоги, бо пробивався всяким випадковим заробітком — то розвантажував вагони з вугіллям на товарній станції, то пиляв дрова домовласникам, а взимку інколи скидав сніг з дахів. Але через рік після того, як Євген перейшов на власний хліб, батько помер, і на Євгена перейшов обов'язок годувати матір, що лишилась одна-однісінька без усяких засобів для існування. Не йти ж їй, хворобливій, підтоптаній, а до того ж інтелігентній жінці в найми! На другому курсі Євген зовсім занехаяв лекції в університеті, двічі зрізався на заліку з латини, а як тільки пригріло літнє сонце, подався в рідне місто до матері. Туг, після того, як він репетирував у восьмому класі несосвітенного телепня, сина міського голови Сте-лєцького, і таки перетягнув його в четвертий клас, за Євгеном ствердилась репутація доброго репетитора. Пропозицій було багато, бо тепер, коли вже другий рік палахкотіла війна з Німеччиною та Австро-Угорщиною, треба було репетирувати не тільки гімназіальних бовдурів, що на кінець літа мали переіспити, але й готувати до екстерна тих молодиків, на яких

насувався призов і їм конче треба було скласти іспит за шість класів гімназії, щоб вступити до військової школи, а не йти рядовими солдатами на фронт. Євген набрався тих лекцій по саму зав'язку, але була ще одна причина, що вабила Євгена приїхати до рідного міста.

Ще коли він репетирував у міського голови, Євгена разом із його учнем запрошували до вечірнього чаю. Після бідняцької домашньої обстановки Євген ніяково почував себе в пишній аристократичній їдальні Стелєць-ких, а надто його бентежила старша донька голови Марина, що кінчала дівочу гімназію і збиралась на якісь курси до Петрограда. Вродлива чорноока панна, досить норовиста, що не вважала на думки батьків, зацікавилась репетитором-плебеєм, і це поволі перейшло в кохання. Вони листувались і тоді, коли Євген опинився в

Харківському університеті, і кохання на відстані ніби набирало ще більшої сили. Тепер, коли Євген приїхав на літо до матері, їхні стосунки стали помітні і Марининим батькам. Вони несхвально дивились на обранця своєї доньки. Колишній ротмістр Стелєцький, що через гострий ревматизм рано пішов у відставку, але й досі жив спогадами про своїх елегантних полкових товаришів, не раз казав Марині: "І що ти в ньому знайшла особливого? Звичайний собі молодик, якими хоч греблю гати на нашій святій Русі! Не перечу: розумний, розсудливий, здається, і вдачі непоганої, але — хто він? Парвеню без роду й племені! Хіба ж він тобі до пари?"

Марина пропускала батькові слова повз вуха, і хто-зна, чим би кінчились їхні вечірні прогулянки в темних алеях міського саду з обіймами й поцілунками, якби Євгена не призвано до війська. Війна ковтала безліч людських життів, і дотеперішні пільги для одинаків у сім'ї скасовано, та й в університеті тільки студентам-медикам давали змогу вчитись далі й не чіпали.

Євген успішно закінчив школу прапорщиків, і його відряджено на короткочасні кулеметні курси в Оранієнбаумі, відкіля його випущено офіцером.

Тепер уже скінчились його постійні нестатки, бо грошей завелось чимало: всякі екіпіровочні, добові, добра платня, отже, можна було і самому добре вбратись, і матері залишити на прожиття.

Невдовзі, після вдало відбитої кулеметним вогнем німецької атаки на північно-західному фронті, Євгенові надано звання підпоручика і послано як інструктора-ку-леметника на Буковинський фронт. Це був нечувано щасливий жереб. На всьому протязі вогневої лінії від Балтики до Чорного моря Буковинський фронт був єдиним затишним місцем, про яке у фронтових зведеннях день у день повідомлялось одне й те ж: пошуки розвідників і коротка перестрілка. Тут можна було б спокійно пересидіти всю війну, щоб потім повернутись до університету й, закінчивши його, стати викладачем "словесності" в якійсь гімназії Російської імперії. Тоді б і Ма-ринині батьки навряд чи перечили б проти їхнього шлюбу. Але...

Непомітно для Євгена, а тим більше для Марини довго громадився гнів і всенародне обурення на неозорих просторах імперії, поки не вибухнув наприкінці лютого 1917 року революцією в Петрограді. Революційне полум'я швидко перекидалось на міста й села і незабаром докотилось до фронту. Бурею пронеслось воно по окопах і прифронтовій смузі, руйнуючи всі дотеперішні суспільні підвалини й стосунки, загорлало гаслами, вимогами й безнастанними мітингами. Виступали досі невідомі ніколи промовці, утворювались різні політичні організації, у Євгеновому полку об'явились соціалісти-революціонери, соціші-демократи, навіть якась українська громада. На солдатів сипались паперовим дощем відозви, газети різних напрямків, якісь українські брошури, а головне, в полку утворився комітет солдатських депутатів, куди вступили й кілька молодих офіцерів.

Обертом пішла голова в Євгена, далекого від усякої політики, і перший час він стояв осторонь, збоку спостерігаючи цю запаморочливу політичну круговерть, а потім його зацікавила українська громада, на чолі якої стояв унтер Пустовійт, — з кого вона складається й чого прагне? Здавалось, громада ставила перед собою тільки просвітні завдання: мала чималу бібліотеку, роздавала книжки та газети солдатам-хохлам, таким самим хохлам, яких бачив раніш на базарі Євген у рідному місті, подибував інколи й у Харкові.

Якось Євген розговорився з головою громади Пусто-війтом:

— Скажіть, а хто, на вашу думку, я? Сам я з Харківщини, вмію балакать по-українському, але моє прізвище російське — Шуробурєєв. Росіянин я чи українець?

— Та розуміється, товаришу підпоручику, ви — українець. Як по-настоящому, то ваше прізвище не Шуробурєєв, а — Шурабуря. Як ото в пісні співається: "Де взялася шура-буря, вона ж того комарика з дуба здула". Це хтось перекрутив вашу козацьку фамілію на московський копил. Аж смішно — Шуробурєєв! — і Пустовійт зареготав.

Десь півроку тому не можна було б і припустити такої фамільярності солдата з офіцером, але революція стерла колишні відносини й поняття. Через це Євген поставився до слів Пустовійта поважно і сам подумав: справді, яке неоковирне прізвище "Шуробурєєв"! Щось на кшталт "серо-бурый" або "черно-белый"... Безперечно, Пустовійт має рацію: хтось із предків незграбно переробив давнє прізвище, таке звучне й навіть якесь динамічне — Шурабуря.

Через кілька днів Євген зайшов до української громади і попросив дати йому щось із історії України, бо, крім приєднання Малоросії за Богдана Хмельницького, він нічого не знав. Пустовійт порадив йому прочитати досить грубезний твір Аркаса "Історія України-Руси",

підкресливши для авторитетності, що автор "Історії" — не абихто, а адмірал Чорноморського флоту з Миколаєва.

На фронті було зовсім тихо, не стало навіть "короткочасних перестрілок і пошуків розвідників" у фронтових зведеннях, і Євген увесь віддався читанню Аркасової історії. Він спрагло ковтав очима сторінку за сторінкою, і перед ним, як перед неофітом, розкривався новий, незнаний досі світ, на який не можна було вже дивитись по-старому.

...Така буйна, гучна минувшина, що вражала своїм героїзмом Європу, — думав Євген, — а що від неї лишилось? Темне, затуркане селянство, що забуло навіть своє національне ім'я... Ні, революція повинна розбуркати його, відродити цю дивну націю, котра загубилась між народами на вибоїнах свого історичного шляху.

Євген записався до української громади, дарма що ніхто з полкових офіцерів не вступив до неї. Він із запалом вбирав у себе думки й почуття тих багатьох книжок, що прочитав у громаді, а коли на фронті українські вояки почали створювати окремі частини, Євген став командиром української роти в своєму полку.

На початку червня 1917 року Євгена одностайно обрано делегатом на Другий український військовий з'їзд у Києві, і він з чотирма солдатами поїхав до нової столиці України, попросивши, щоб йому виписали мандат на ім'я поручика Шурабурі. Відтоді він скрізь підписувався тільки цим прізвищем.

Урочистість Другого українського військового з'їзду, котрий відбувся, незважаючи на заборону петроградського Тимчасового уряду, палкі, часом дуже радикальні промови делегатів з'їзду, стрункі, дисципліновані сотні й курені 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького, що промарширували київськими вулицями до Софійського майдану на проголошення Першого універсалу Української Центральної Ради, жовто-блакитні прапори на будинках і жовто-

блакитні стрічки на грудях багатьох людей — усе справило на Євгена таке невитравне враження, що віднині він назавжди зв'язав себе з Україною та її відродженням.

З Києва він майнув на короткий час до рідного міста побачитися з матір'ю, а головне, серйозно поговорити з Мариною.

Починаючи з кінця квітня, Євген перейшов у листах до Марини на українську мову. Та й як інакше міг би він тепер писати до любої дівчини, як не цією мовою, що стала йому самоствердженням його особистості й проявом світовідчування! Але як охолодила бідолашного Євгена Маринина реакція на цю зміну в листуванні! Вона писала: "Мій любий, милий Женічко! Що за метаморфоза сталася з тобою, схожа на смішний маскарад? Чому тобі заманулось писати до мене по-українському? Може, це жарт, але жарт недоречний, бо твої листи я розумію тепер через п'яте-десяте, тоді як мені дороге кожне твоє слово. Невже ти міг захопитись цією українською фантазією? Щоправда, вона стає тепер модною, навіть якоюсь мірою оригінальною, але я знаю твою розсудливість, яка повинна була б підказати тобі всю ефемерність українських фантасмагорій"

"Фантасмагорій!" — повторив сам до себе Євген і гірко подумав: "Та це ж делікатний вислів усіх супротивників нашого національного відродження! Ні, з Мариною треба конче серйозно поговорити".

Ніяково було відокремлюватись від солдатів-деле-гатів, але — що вдієш! — передав їм придбану в Києві літературу, пообіцяв через два дні повернутись до полку і першим, що трапився, поїздом помчав до рідного міста.

Мати невимовно зраділа, побачивши сина в офіцерському вбранні, здорового й неушкодженого, аж заплакала з радості. її здивувала мужицька мова, якою син заговорив до неї, але нічого не сказала: раз син-офіцер став говорити, як на базарі, значить, так треба — він же в неї

такий розумний!.. От тільки біда, що Женя посидів з нею якусь годину і вже поспішає до своєї Марини. Хоч і не знала нічого певного, але догадувалась, кого син хоче привести їй у невістки, бо дочка міського голови сама якось підійшла до неї на вулиці, приязно привіталась і спитала, чи нема яких нових звісток від сина. Що й казати — стара пишалася з того, що її син, виходить, так піднісся, аж захотів узяти собі в жінки дочку самого міського голови, чи не першу красуню в місті. Жаль тільки, що покійний батько не дожив до такого щастя!..

Схлипнула стара, прощаючись з сином, так і не встигнувши розпитати його, чи не страшно на тому фронті, чи не загрожує щохвилини смерть, але діло молоде, і не буде ж стара мати стояти своєму єдиному синові на заваді...

Добре, що Євген зустрів Марину, коли та виходила з дому, і тим уникнув зустрічі з її батьками. Не соромлячись сторонніх очей, Марина кинулась до нього, обійняла й поцілувала.

— Чого ж ти не повідомив мене, Женічко, телеграмою про свій приїзд? Я вийшла б зустрічати тебе на вокзал.

— Я приїхав не у відпустку, а вихопився на день після Українського військового з'їзду, щоб побачитись з тобою.

— Господи, ти навіть заради нашої довгожданої зустрічі не можеш відмовитись від цієї мови!..

Гучний постріл у вагоні розітнув густу нічну тишу. Сотник Шурабуря враз скочив з лави, машинально хапаючись рукою за кобуру з наганом, і кинувся з відділка.

— Що? Вже йдуть?

— Та ні; це Куліниченко спросонку спускав на рушниці запобіжника і бабахнув, — відповів хтось із дальнього кутку вагона, де при світлі каганця один козак роздягався, а другий вбирався на варту.

— Та хто ви — козаки чи діти, що не вміють поводитись із зброєю! — обурено вигукнув сотник. — І потім — чого ще вартові змінюються у вагоні, а не надворі, як належить? Щоб цього більше не було!

Сотник полегшено зітхнув і повернувся до свого відділка. Глянув у вікно на залізничні колії, де зрідка блимали поодинокі вогники, і перевів очі на привокзальний майдан. Там була абсолютна темрява й тиша.

— Сплять, як голуб'ята, — чи то іронічно, чи вдоволено проказав сам до себе Шурабуря і заспокоєний приліг на лаві, знову поринаючи в спогади...

Серйозної розмови в Євгена з Мариною таки не вийшло. Після її слів "цієї мов и", які вона вимовила з глузливим притиском, у Євгена пропала охота в чомусь її переконувати: ніяке зерно не проросте, впавши на кам'янистий ґрунт... А тим часом Марина, не звертаючи більше уваги на те, що Євген і далі відповідав їй по-українському, розпитувала про його самопочуття на фронті й самий фронт.

— Якби ти знав, Женічко, як я боюсь за тебе і чекаю на твої листи! — сказала Марина з давньою пристрастю, але Євген сам здивувався, що це не викликало в ньому колишнього піднесеного почуття до коханої дівчини. Євген спокійно, наче це його мало обходило, казав, що фронт розпадається, і якщо якось ще тримається, то тільки завдяки українським солдатам, котрі формуються в окремі частини.

Вони звернули на привокзальну вулицю, і Марина спитала:

— Коли ж кінчиться війна?

— Війна фактично вже скінчилась: боїв нема, але нема й старого миру.

— І скільки часу триватиме таке становище?

— Хто його знає...

— Навіть ваша Центральна Рада не знає?

— Навіть наша Центральна Рада не знає.

Вони спинились коло якогось поїзда, що мав їхати на захід.

— А що буде після війни? — спитала Марина, мабуть, маючи на думці їхні майбутні стосунки.

— Буде Україна! — твердо відповів Євген, і Марина, трохи помовчавши, перед тим, як попрощатися, тихо, але лагідно промовила:

— Боюсь, що саме її й не буде...

На фронті поручик Шурабуря став активним пропагандистом і представником українських вояцьких мас. Незабаром його обрано членом української фронтової ради, і він мусив переїхати до Чернівців. Наприкінці жовтня його послано в складі фронтової делегації на Третій український військовий з'їзд. Саме в цей час владу в Петрограді взяли більшовики і на третій день Українського з'їзду виступив з позачерговою промовою щойно призначений генеральним секретарем військових справ Петлюра.

— Зараз треба не засідати, а брати зброю й захоплювати владу! Ми договорилися з арсенальськими робітниками, що вони поділяться з нами своїми запасами зброї. За мною!

За короткий час півтори тисячі делегатів Українського військового з'їзду перетворились у поважну бойову силу, що разом із Богданівським полком роззброїли київські школи прапорщиків, котрі складалися переважно з українців, захопили державний банк, телеграф і вокзал. На Печерську Червона Гвардія добувала штаб військової округи. Спільними зусиллями повалено владу Тимчасового уряду, і Центральна Рада своїм третім універсалом проголосила створення Української Народної Республіки в складі Російської Федерації. Тепер можна було утворити й два генеральні секретаріати — військових та закордонних справ, що їх не дозволяв досі Тимчасовий уряд. Відчутно бракувало військових фахівців, через що Євгена, офіцера-фронтовика, залишено в Києві — працювати в генеральному секретаріаті військових справ.

З подвійною енергією заходився Євген організовувати цю нову, таку важливу для державного життя України установу, за роботою занехаяв листування з Мариною, а головне, не помітив тих кардинальних змін, що заходили в політичному житті. Невдоволення більшовиків, що Центральна Рада не поділилася з ними здобутками спільної перемоги, дедалі більшало й перейшло у ворожнечу, що після проголошення четвертим універсалом самостійності вилилась у справжню війну. З Петрограда й Москви рушила на Україну десятитисячна армія матросів і солдатів-фронтовиків під командою колишнього царського підполковника Муравйова і наприкінці січня 1918 року підступила до Києва.

Дивна була ця війна: мости через Дніпро — Ланцюговий і залізний — стояли цілісінькі, лиш з обох кінців їх залягли кулеметники, що безугавно стріляли одне в одного; українські гармати били з Батиєвої гори по дніпровій кризі, не даючи змоги червоним перейти на правий берег; з київських круч безцільно пострілювали з рушниць вояки "вільного козацтва", організованого з робітників-українців, через що людських втрат майже не мала ні та, ні друга сторона. Жертви були тільки серед цивільної людності, бо Муравйов гатив по Києву з багатьох гармат будь-куди, не шукаючи військових об'єктів.

І треба ж було статись такому безглуздому випадку: коли Євген поспішав Хрещатиком з генерального секретаріату до їдальні, неподалеку від нього розірвався мура-вйовський снаряд і тяжко поранив Євгена у праву ногу. З перебитою стегновою кісткою Євген пролежав у лікарні всю облогу Києва, прихід червоних, повернення до Києва війська Центральної Ради разом із німецькою армією і гетьманський переворот у квітні. Вийшовши з лікарні, він шкутильгав, спираючись на ціпок, з яким ніколи й ніде не розлучався. До стройової служби Євген був тепер непридатний, і довелося стати на канцелярську роботу в гетьманському міністерстві.

Через навалу більшовиків і дальші політичні перипетії листування з Мариною на кілька місяців обірвалось, і лиш тепер Євген написав їй листа. З гіркотою він скаржився Марині, що не в бою, а випадково на вулиці він став калікою на все життя, непридатний не тільки до війська, а, можливо, навіть для того, щоб стати їй, чарівній Марині, до пари... "Добрий був би в тебе "жених", що не може без ціпка ступити й кроку!" — сумно іронізував Євген з самого себе, але Марина відповіла пристрасним листом, намагаючись пестливими словами втішити його. "Коли любиш, то сприймаєш коханого таким, яким він був і є, — з каліцтвом, дивацтвом, з усім тим, з чим він увійшов у твою душу. Сприймай і ти мене, Женічко, такою, якою я була і є..."

Здавалось, їхні давні почуття набрали нової сили, але десь наприкінці літа Марина написала йому, що батька призначено гетьманським повітовим старостою. "Уяви собі, що мій батько, дворянин, який ніколи раніш не знижувався, щоб навіть на базарі говорити з мужиками їхньою неоковирною мовою, обклався тепер українськими граматиками й читанками, найняв собі якогось кучерявого студентика і старанно студіює українську мову!.. Розуміється, я не можу поставитись до цього серйозно і певна, що цей дур у батька мине, як і багато чого в нашому теперішньому жига".

Євген опустив розчаровано на коліна листа, і ціль* ний образ Марини знову роздвоївся на кохану вродливу дівчину і невиправного ворога українства...

Він довго не відповідав на листа, а потім, десь аж у вересні, написав: "Мені дуже сподобався вірш українського сучасного поета Миколи Вороного, на який я нещодавно натрапив:

Нехай з-поміж усіх ти мов зірниця сяєш,

Хай кращий скарб — краса твоя,

Та коли ти Вкраїни не кохаєш,

Ти — не моя.

А як тобі цей вірш?"

Але не судилось Євгенові одержати від Марини відповіді на цього листа. Чи то Марина тяжко образилась, чи повстання проти гетьмана, що невдовзі почалось, змусило гетьманського старосту Сгелєцького тікати разом з родиною подалі від міста, але листування з Мариною обірвалось і, може, назавжди. Коли в грудні повстанське військо Української директорії вступило до Києва, Євген, усе ще кульгаючи на праву ногу й спираючись на ціпок, заявився до директоріанського командування й запропонував свої послуги. Прикро було, що він і далі лишався непридатним до стройової служби, через що Євгена в ранзі сотника послано до інтендантства. "Интендантская крыса"! — як зневажливо називали бойові офіцери старої армії інтендантів тилу і як саркастично подумав тепер Євген про самого себе, але з покаліченою ногою високо не стрибнеш!...

Коли наприкінці січня 1919 року до Києва знову стали наближатись червоні, сотникові Шурабурі наказано сформувати ешелон і вивезти військове майно з столиці України.

Отак сотник Шурабуря став командиром інтендантського поїзда, що обернувся йому важким тягарем на шиї...

На цьому Євгенові спогади кінчались, і він, сам того не помічаючи, перед світанком склепив нарешті очі й заснув, та спати йому довго не довелось.

До відділка, не постукавши в двері, вбіг знадвору захеканий вартовий козак.

— Пане сотнику! Вже йдуть. Вийшли на перон... Сотник Шурабуря скочив на ноги і глянув у вікно.

На пероні справді стояв великий натовп селян, а з-за рогу вокзалу поспішно сунули все нові й нові групи.

— Бондарчук! — обернувся сотник до вартового: — Біжіть мерщій до стрілки й переведіть на шепетівську колію. Потім — на паротяг і скажіть Биксанькові, нехай пильнує: як тільки махну білою хусточкою — на всіх парах вперед!

Бондарчук вибіг із вагона, але тут же вскочив до відділка другий вартовий:

— З того боку ще нема нікого, а між вагонами я побачив, що в о н и з перону вже пішли сюди.

— До зброї! — скомандував Шурабуря до козаків охорони, що спали у вагоні. — Спустіть вікна, зарядіть рушниці і будьте напоготові!

Селяни сходили на першу колію з перону. Вони, видати, ще вагались, та коли серед загальної тиші хтось позаду гукнув: "Чого там тупцяєте? Ану йдіть далі!", натовп рішучіш подався переступати через рейки другої колії. Ще одна колія — і селяни підійдуть до вагонів.

— Виставити у вікна рушниці і, коли скомандую, — стріляйте! Тільки не в людей, а високо понад головами.

Сотник висунувся у вікно і голосно крикнув:

— Стійте, не руште далі!

Натовп тільки на мить спинився і знову посунув до вагонів.

— Вогонь! — крикнув до козаків Шурабуря, не впізнаючи власного голосу.

Постріли з дев'ятьох рушниць розітнули ранкову тишу, і з привокзальних дерев злетіла хмара наполоханого гайворонння.

Натовп боязко позадкував до перону. Але на коліях не було жодного трупа й не чути зойків та стогонів поранених.

— Годі, не стріляйте більше! — сказав козакам Шурабуря, але в цей час почулось, як хтось у натовпі загорлав:

— Та то вони тільки лякають, а ви, дурні, й повірили! Не бійтесь!

Натовп, хоч і не зовсім упевнено, знову рушив вперед. Сотник схопив з полиці у своєму відділку "льюїса", відштовхнув крайнього козака і висунув у вікно коротке дуло ручного кулемета.

— Не підходь! — крикнув він у вікно і пустив коротку чергу понад селянські голови. Від кулеметної тріскотняви натовп шарахнув і кинувся назад, але знову — нікого не вбито й не поранено, і селяни, здивовано оглядаючись навсібіч, спинились.

— Ну чого там?! Біжіть до вагонів: там, хоч би й хотіли, не поцілять! — закричав хтось у натовпі, і люди, як очманілі, побігли до ешелону.

До вагона вскочив, ледве переводячи дух, козак Бондарчук:

— Стрілку перевів, пане сотнику: Биксанько виглядає з паротяга і чекає вашої команди.

— Добре! Ви, Бондарчук, і Скоробагатько — без зброї за мною! — сказав сотник і з'явився на весь зріст у дверях.

— Слухайте всі! — надриваючи голос, закричав він до селян, що вже підбігли до ешелону: — Самі бачили, що я не стріляв у вас, своїх людей. Вам треба шкури? Я дам вам її, тільки не лізьте самі: ви ж не знаєте, у яких вагонах вона лежить...

Сотник зіскочив з приступок і, шкутильгаючи без ціпка, побіг до середини ешелону. За ним поспішили козаки Бондарчук і Скоробагатько.

Вражені селяни поступились дорогою, і сотник Шурабуря, підбігши до якогось вагона, став тремтячими руками розкручувати дроти, якими, замість замків, були переплетені дверні клямки.

— Підсадіть мене і лізьте самі, — наказав сотник козакам, коли двері з скреготом відсунуто й стало видно охайно складені всередині великі шкурати.

Увесь натовп з простягнутими вгору руками стиснувся біля цього вагона.

Сотник висмикнув великого шкурата й кинув за двері на селянські голови.

— Беріть, хапайте ваш "ремінь"! — закричав він і повернувся по другий шкурат. — Діліться між собою, людоньки, як у Святому Писанії: "І розділиша ризи його!.."

У натовпі зчинилась веремія. Десятки ножів паювали перший шкурат, коли хтось ухопив собі другий шкурат і метнувся з ним убис "Куди ти тягнеш, захланний! Усе собі, а людям що?" Його збили з ніг і, тупцяючи по ногах і животі поваленого, нашвидку стали ділити здобич.

— Хапайте, жеріть, давіться, вовчики-сіроманці! — в нестямі кричав Шурабуря, викидаючи третій шкурат, і раптом побачив, як від вокзалу біжить і махає над головою клаптем паперу молоденький телеграфіст. Він обминав збоку ворушку купу селян і щосили кричав:

— Пане сотнику! Пане сотнику! Новина! Під Шепетівкою наші перейшли в наступ!..

Шурабуря притьмом витягнув із кишені білого носовичка і, висунувшись із дверей, замахав ним у бік паротяга, паротяг дав короткий гудок, вагони стукнулись буферами й покотились вперед, набираючи чимраз більшої швидкості.

А сотник Шурабуря хапав далі нові шкурати і швиргав у відчинені двері.

У широкому отворі дверей промайнули видовжені залізничні пакгаузи, мелькнули водокачка, шлагбаум на переїзді й стрілочна

будка, а сотник Шурабуря все ще жбурляв за двері шкурати, щось бурмочучи.

— Наш сотник сьогодні як стеряний, — прошепотів на вухо Бондарчукові Скоробагатько.

— Видати, не при собі чоловік, — відповів стиха Бондарчук і голосно до сотника:

— Ми вже виїхали за станцію, пане сотнику. їх тут нема.

— Що? — перепитав Шурабуря. — їх тут нема? Так, так, вони лишились позаду ділити наші шкури... Хай ділять, хай перегризуться між собою, чорти! Зате наші під Шепетівкою перейшли в наступ! — І сотник, тримаючись рукою за двері, висунувся назовні й другою рукою привітно вимахував, чи то до паротяга, де машиніст Биксанько пильно вдивлявся в колію попереду, чи до шепетівських сосон, що підступали до залізничного насипу.

— Наші наступають! Вперед! Слава-а-!.. — горлав як навіжений сотник.

Козаки Бондарчук і Скоробагатько мовчки перезирнулись між собою і здивовано ворухнули плечима. А довжелезний інтендантський поїзд, розвиваючи дедалі більшу швидкість, мчав справжньою шурою-бурею в невідоме...

Вересень 1980 — липень 1981 р.